

GÜNƏŞ NOVRUZ qızı İLTİFATLI
Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

“ALTUN YARUK” ABİDƏSİNDƏ TƏFƏKKÜR BİLDİRƏN FEİLLƏR

Cəmiyyətdəki informasiyaların, danışığının, əlaqələrin əsasında hərəkət dayanır. Hərəkətsiz informasiya, danışiq, əlaqə- heç nə yoxdur. Hərəkət feilin obyektidir. Feil iş, hərəkət, hal və vəziyyət bildirən nitq hissəsidir. Zəngin kateqoriyalar sisteminə malikdir və bu cəhətdən heç bir nitq hissəsini onunla müqayisə etmək olmaz. Qədim türk yazısı abidələri dilinin feil sistemi öz inkişafına görə müasir türk dillərindən heç də geri qalmır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən feillər bir sıra xüsusiyyətlərinə görə müasir türk dillərindən üstündür. Bu mənada demək olar ki, abidələrin dilinin feil sistemi türk dillərinin feil sisteminə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. Belə abidələrdən biri də “Altun Yaruk”dur.

“Altun Yaruk” abidəsində feilləri leksik-semantik cəhətdən aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik: 1. Hərəkət bildirən feillər 2. İş bildirən feillər 3. Nitq bildirən feillər 4. Təfəkkür bildirən feillər 5. Hal-vəziyyət bildirən feillər. Təfəkkür bildirən feillər insanın ağıl, düşüncə, təfəkkür tərzilə bağlı işlənən lüğəvi vahidlərdir. Başqa canlı və cansız varlıqlar şəxsləndirildikdə onlara da aid ola bilər.

Bil. “bilmək”, “ayırd etmək”, “fərqləndirmək” mənalarını ifadə edən feil abidədə 358 dəfə işlənmişdir: *alku uğurun bilirler, alku uğurun körürler/ bütün zamanı biirlər, bütün zamanı görürlər* (7; 26). *Bil* feili müasir türk dillərinə heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan gəlib çatmış və bizə məlum olan qədim türk yazılı abidələrinin demək olar ki, hər birində kifayət qədər işlənmişdir. Kül Tigin abidəsində: *Anar körü bilin/ ona baxaraq bilin* (8; 299). Bilgə Xaqan abidəsində: *(Türk) bəglər, (bodun) sakınıñ, ança bilin/ (Türk) bəyləri, (Türk) xalqı düşünün, eləcə bilin* (8; 336). Tonyukuk abidəsində: *Sakıñtım: turuk bukah, səmiz bukalı arkada bilsər/ Düşündüm: arıq buğah, kök buğah arxadan bilsə* (8; 372). Küli Çor abidəsində: *bilməz biligin biltükimin, ödükimin bunca bitig bitidim/ bilməz biliyin bildiyimi, nəsihətimi bunca yazı yazdım* (8; 391). *Bil* feilinin abidələrdə işlənməsinə dair nümunələr kifayət qədərdir. “Divanü lüğət-it-türk” əsərində feilin “bilür” formasında işlənməsinin arguca olduğu qeyd olunmuşdur:

*Bəgim özin oğurladı,
Yarağ bilip oğurladı,
Uluğ tənqri ağırladı,
Anınq kut kıw türi toğdı/*

*Bəyim özünü gizlədi,
Bunu silah bilib gözlədi,
Ulu tanrı əzizlədi,
Onun qutu, dövləti doğdu* (3; 320).

Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” əsərində də feil kifayət qədər işlənmişdir: *ukuşka biligke bu tulmaçı til, yarıtaçı emi yorık tilni bil/ anlayış və bilgiyə tərcüməçi olan dildir, insanı aydınlaşdıran əsas dilin qiymətini bil* (11; 12). Seyfi Sərayinin “Kitabi - Gülüstən bit -türk” əsərində *bil* feili həm əsas, həm də köməkçi feil olaraq işlənmişdir: *bilgil sultan raiyyet rahatı üçün turu dağı* (5; 79). Köməkçi feil olaraq işlənməsinə “*ala bil*”, “*çıka bil*”, “*kıla bil*”, “*köre bil*”, “*kutula bil*” və başqalarını nümunə göstərmək olar. Mənbə olaraq Çağatay türkcəsindən qaynaqlanan “Abuşğa” lüğətində feil müxtəlif şəkliylərlə birlikdə işlənmişdir: *bilding barıdin büyük anıng payesini/ bilələr ki, hər şeydən onun rütbəsi yüksəkdir* (1; 138). *Bil* feilinin qədim türk dillərində işlənmə mövqeyinə nəzər yetirdikdə məlum olur ki, əsas feil olaraq işlənmişdir. Müəyyən zaman kəsindən sonra köməkçi feil olaraq işləndiyi nəzərdən qaçmır. Müasir türk dillərinə nəzər yetirdikdə Azərbaycan və türkmən dilində feilin köməkçi feil olaraq işlənməsi ilə tez-tez rastlaşırıq. Digər türk dillərində- başqırd, özbək, noqay, qazax, qırğız dillərində köməkçi feil olaraq *bil* feili az istifadə edilir, onun əvəzinə “*al*” feili başda olmaqla, “*ber*”, “*kal*”, “*bol*” kimi feillər istifadə olunur.

Boşğun. “öyrənmək”, “təlimat almaq” mənalarını ifadə edən feil abidədə 42 dəfə işlənmişdir: *sözlengler boşğununglar tutunglar, sakıninglar, bışrununglar/ söyləyin, öyrənin, tutun, düşünün, çalışın* (7; 78). Qədim türk yazılı abidələrinin dilində “boşğu” feilinə rast gəlinməsə də, feilin “boşğun”, “boşğur”, “boşğut” kimi törəmələri işlənmişdir. Qədim uyğur abidələrinin dilində, həmçinin “təlimçi” mənasında “boşğutçu”, “şagird” mənasında “boşğutluq” isimləri də işlənmişdir. “öyrənmək”, “ağıl vermək”, “yol göstərmək” mənalarını ifadə edən “boşğut” feili Kül Tigin abidəsində 2 dəfə işlənmişdir: *(a)ñça boşğurur (e)rm(i)ş/ belə öyrədirmişlər* (8; 290). Budda dini məzmunlu nəzmlə yazılan “Xətm duası”nda *boşğun* feili işlənmişdir: *Özəniksiz nom boşğunmuş öz baxşılarım/ Ən yüksək din öyrənmiş öz müəllimlərim* (9; 388). Toxar dilindən uyğur dilinə tərcümə olunan “Maytrisimit” abidəsində *boşğun* feili 6 dəfə işlənmişdir: *altı türlü budıktaki nom boşğuntı/ altı dürlü budaqdaki (fəsildəki) din öyrətdi* (9; 459). “Maytrisimit” abidəsində “öyrənmək” mənasında “simri” feili işlənsə də, “Altun Yarıq” abidəsində rast gəlinməmişdir. Feil qədim uyğur abidələrinin dilindən başqa heç bir abidədə təsbit edilməyib.

Kolula. “müləhizə etmək”, “ən xırda detalına qədər düşünmək”, “dərindən düşünmək”, “müəhəzə etmək” mənalarını ifadə edən feil abidədə 8 dəfə işlənmişdir: *tengleyü kolulayu teginser biz/ ölçüb açıqlayaraq (dərindən düşüncə) söyləsək biz...* (7; 77) “Altun Yarıq” abidəsində “dilemək”, “istəmək” mənasını ifadə edən “kol” feili də işlənmişdir. “kol” feilinin bu mənada işlənməsinə yalnız uyğur abidələrinin dilində deyil, göytürk abidələrinin dilində də rast gəlirik. Məsələn, İrk Bitig abidəsi. Bu feildən düzələn “dilek, arzu” mənasında “kolunç”, “dilenci” mənasında “kolunççı” kimi sözlər uyğur abidələrinin dilində işlənmişdir. *Kolula* feilinin də bəzi məqamlarda “dilemək”, “yalvarmaq”, “xahiş etmək” mənalarında işlənməsi ilə qarşılaşırıq. “düşünmək” mənasını ifadə edən *kolula* feili ilə “dilemək”, “arzulamaq” mənasını ifadə edən “kol” feili arasında birbaşa leksik-semantik əlaqə yoxdur. “kol” feili Xəqaniyyə türkcəsində yazılmış əsərlərdə də həmin mənayı ifadə etmişdir. “Divanü lüğət-it-türk” əsərində “kolun” feili “xahiş etmək”, “istəmək” mənasında işlənmişdir. “Qutadqu bilik” əsərində, həmçinin “kol” feili “dilemək” mənasında işlənmişdir: *atada anada bağırısaq bolup, tiler erdi tutçı bayattın kolup/ atadan və anadan daha məramətli idi, Tanrıdan daima bunu niyaz edər, bunu diləyərdi* (11; 6). *Kolula* feilinə uyğur abidələrindən başqa digər abidələrdə rast gəlinmir. Budda dini məzmunlu nəzmlə yazılan “Müdrük bilik”də daha çox “ölçüb biçmək” mənasında işlənmişdir: *Kolulayu, ülgüləyü bulğuluğsuz, Kuruğ bilgə bilig saqa yükünürmən/ Arzulayaraq, ölçərək tapılmayan, Saf müdrük bilik, sənə səcdə edirəm* (9; 301). “Maytrisimit” abidəsində feil 3 dəfə işlənmişdir: *takı sən anant edgüti iş id kodum kolula/ Daha sən Anant, yaxşıca eşit, tamamilə başa düş* (9; 422). Qədim uyğur əlifbası ilə yazılan “Kuanşi im pısar” əsərində feil “dilemək”, “arzulamaq” mənalarında işlənmişdir: *Klp ödün kolulasar, bilgülük erməz/ Hüdudsuz zaman diləşələr, bitib-tükənməz* (10; 126).

Okı. “Altun Yarıq” abidəsində bir qrup feillər var ki, onlar müasir dövrümüzdə müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq gəlib çatmışlar. Belə fillərdən biri *okı* feilidir. “oxumaq” mənasını ifadə edir və abidədə 70 dəfə işlənmişdir. “Əski uyğur türkcəsi sözlüğü”ndə “okımaq” feili həm “oxumaq”, həm də “dəvət etmək” və “çağırmaq” mənalarında qeyd olunmuşdur. Bu lüğətdə, həmçinin “əzbərdən söylətmək”, “oxutmaq” mənalarında “okıtmak” feili qeyd olunmuşdur. Klauson etimoloji lüğətdə *okı* feilinin ifadə etdiyi mənalara “yüksək səslə oxumaq”, “çağırmaq”, və müasir dövrdə bildirdiyi sadəcə “oxumaq” olaraq qeyd etmişdir. Qədim türklərdə ox dəvət simvolu idi və Hun, Göytürk və digər türk dövlətlərinin xaqanları qəbilələrini bir yerə toplamaq istəyəndə onlara ox göndərilirlərmiş. Bu mənada “ox” ismi ilə “okı” feili arasındakı əlaqə barizdir. Bilgə xaqanın 714-cü ildəki Beşbalıq səfərindən bəhs olunarkən bu ifadə qeyd olunmuşdur: *Okıqlı kelti. Bış balık anı üçün ozdı* (8; 335). Burada “okıqlı” deyəndə “çağırılmış olanlar” nəzərdə tutulur. Digər nəslə yazılmış uyğur abidəsi olan “İblis Adavakı haqqında hekayə”də feil “çağırmaq” mənasında işlənmişdir: *Bimbazari ilig bağ Çivakıq okıp/ Bimbazari hökmdar Çivakı çağırıb...* (10; 104)

Nəsrə yazılmış “Səkkiz yükmək” abidəsində feil “oxumaq” mənasında işlənmişdir: *Kim kayu tınlığ bu nom bitigig bitişər, bititsər, okısar, okıtsar/ Hər hansı məxluq bu din kitabını yazsa, yazdırsa, oxusa, oxutdursa...* (10; 140) “Böyük meymun və Padmavati” abidəsində feil “çağırmaq” mənasında işlənmişdir: *Ötrü ilig bəg buyruqların okıp inçə tip tidi/ Ondən sonra hökmdar buyruqlarını çağırıp belə deyib dedi...* (10; 179) “Divanü lüğət-it-türk” əsərində *okı* feili “oxumaq”, “çağırmaq” mənalarında qeyd olunmuşdur: *ol mənı okıdı/ o, mənı çağırdı* (4; 237). Və ya *Ər bitik okıdı/ adam kitab oxudu* (4; 237). “Qutadqu bilik” əsərində bəzi beytlərdə feil “çağırmaq”, bəzi beytlərdə “oxumaq” mənasında işlənmişdir: *bu sözke tanukı munu keldi söz, okıgıl muni sen aya edgü öz/ bu söz buna şahid olaraq gəlmişdir, ey yaxşı insan, sən unu oxu* (11; 31). Və ya *Ular kuş ünün tüzdi ünder işin. silig kız okır teg könül bermişin/ kəklik səsinə bir ahəng verərək yoldaşına səslənir, sanki gözəl bir qız könül verdiyini çağırır* (11; 8). Xəqaniyyə türkcəsində yazılmış bu əsərdə maraqlı nüans odur ki, *okı* feili “dəvət etmək” mənasında işlənmişə də, “dəvət edən” mənasında mənasında “okıçı” ismi işlənmişdir: *okıçı ol erdi bayattın sana, sen ötrü köni yolka kirdin tona/ o sənə Tanrı tərəfindən göndərilən dəvətçi idi, sən bu sayədə doğru yola girdin, ey igid...* (11; 6) Həmçinin “elçi” mənasında işlənən “okıçı” ismi işlənmişdir: *neçə savçı tuğdı okıçı amul, bayat hükmi birle ayu berdi yol/ neçə peyğəmbər, kamal sahibi, neçə elçi gəldi və Tanrı hökmü ilə bizə yol göstərdi* (11; 333). Seyfi Sərayinin “Kitabi - Gülüstən bit -türki” əsərində feil həm “okı”, həm də “oku” şəklində işlənmişdir. Feilin müxtəlif abidələrdə işlənməsinə dair nümunələr kifayət qədər çoxdur. Müasir türk dillərində *okı* feili müxtəlif fonetik variantlarda *oku~oxu* şəkillərində işlənir. Türkiyə türkcəsinin Anadolu şivələrində *oku* feili “çağırmaq”, “dəvət etmək”, “oxumaq” mənalarında, “ohu” feili “oxumaq” mənasında işlənmişdir.

Ö. “düşünmək”, “duymaq”, “anlamaq” mənalarını ifadə edən feil abidədə 82 dəfə işlənmişdir: *tutsar okısar sözleser öyü/ tutsa, oxusa, söyləsə, düşünüb...* (7; 61) Bilgə Xaqan abidəsində: *Arık ok sən, açsık, tosık öməzsən, bir todsar, açsık öməzsən/ Arıq oxsan, achq, toxluq bilməzsən, bir doysan, acliq bilməzsən* (8; 339). Kül Tigin abidəsinin cənub tərəfinin 5-ci sətrində işlənmiş “öyür ermiş” feili ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. Cümlə belədir: *Yağru kontukda kisrə ayıg bilig anta öyür ermis* (8; 290). Cümlənin tərcüməsinin bu versiyası geniş yayılmışdır: *Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri eləcə öyrədir imiş*. Mehmet Akalın feilin “öyrətmək” deyil, “yayılmaq” olduğunu daha məntiqə uyğun hesab edir: *yaxına yerləşdikdən sonra pis düşüncələri orada yaymış*. Abidənin bu sətrində *ö* deyil, “öy” feili işlənmişdir. İrk Bitik abidəsində “düşünmək” mənasını ifadə edən *ö* feili də, “öd” feili də 1 dəfə işlənmişdir. “Divanü lüğət-it-türk” əsərində *ö* feili qeyd olunmamışdır, amma “düşünmək” mənasını ifadə edən kifayət qədər feil nümunələri verilmişdir. *Ö* feili birbaşa qeyd olunmasa da, “ögə” sözünün izahında belə göstərilmişdir: *“ögə sözü də belədir, çox ağıllı kimsəyə deyilir. Bu kəlmə “ödi nənqni” sözündən alınmışdır; “düşündükdən sonra nəsnəyi anladı” deməkdir* (3; 62). “Qutadqu bilik” əsərində -gü vacib şəklinin şəkilçisi ilə birlikdə işlənmişdir: *negü ter eşitgil sınımış büğü, sözüg sözleməgü eşitgü ögü/ təcrübəsi olan hakim nə deyir, dinlə, çox söz söyləməməli, daha çox dinləməli və düşünməlidir* (11; 102). Bu abidədə, həmçinin feil “yadda saxlamaq” mənasında işlənmişdir: *özünnü yarılma ay ilig bakın, tüp ünni unıtma öyü tur sakın/ ey hökmdar, diqqət et, təəccüblənmə, əslini unutma, bunu daima yadında saxla və düşün* (11; 79). Klauson etimoloji lüğətdə *ö* feili haqqında verilən abidələrdəki nümunələr içərisində bu cümlə qeyd olunmuşdur. Burada “bədənin arzuladığı” dedikdə, əslində “bədənin düşündüyü (istədiyi)” başa düşülür. *Ö* feili Xəqaniyyə türkcəsindən sonra yazılan abidlərdə təsbit edilməyib.

Sakın. “düşünmək”, “çəkinmək”, “fikirləşmək”, “ehtiyatlı olmaq”, “kədərəlmək” mənalarını ifadə edən feilə abidədə 141 dəfə işlənmişdir: *bo nomug okıguda eng başlayuça dyanıg sakınıp tapıg ötünüp/ bu təlimatı oxuduğunda ən başda dünya halını unutmayıb düşünüb, hörmət edib...* (6; 73) “Eski uygur türkcəsi sözlüğü”ndə *sakın* feili “düşünmək”, “plan qurmaq”, “narahat olmaq” mənalarında qeyd olunmuşdur. Həmçinin bu lüğətdə “düşüncə”, “qayğı”, “narahatlıq” mənalarını ifadə edən “sakış” ismi də qeyd olunmuşdur. Klausonun etimoloji lüğətdə *sakın* feilinin “sak” feilindən törədiyi qeyd etmişdir və “sak” feilinin “oyatmaq”, “həyəcan elan etmək” kimi nənələrdə göstərmişdir. Həmçinin Klauson Osmanlı türkcəsində *sakın* feilinin “özünə diqqət etmək”, “ehtiyatlı olmaq” mənalarında işləndiyini və bu mənada “sakla”, “saklan” feillərinin törədiyi qeyd etmişdir. Feilin işlənmə tarixinin qədim olduğu nəzərdədir. Bilgə Xaqan abidəsində: *İgidəyin tiyin sakınıp bodunıg yazukla/ Yüksəldim, - deyə düşünüb xalqı cinayətə sövq etdi* (8; 336). Ongin abidəsində: *Ekin ara bəg yağı bolmuş, təgməçimən, tiyin sakıntı/ İkisinin arasmda bəy yağı olmuş. Hücum etməliyəm, - deyə fikirləşdim* (8; 270). Qədim uygur abidələrindən nəsrə yazılmış “Şahzadə və dişi pələng haqqında əfsanə”də “fikirləşmək” mənasında işlənmişdir: *Bu munça savıg içiləriqə sözləp, ötrü kəntü köqülintə inca tip sakıntı/ Bunca sözləri o böyük qardaşlarına söyləyib öz ürəyində belə deyib fikirləşdi* (10; 55). “Divanü lüğət-it-türk” əsərində “sak” sözü “işdə zirək olan”, “sakınmaq” sözü “saqınmaq”, “düşünmək”, “sanmaq” mənasında qeyd olunmuşdur. “Qutadqu bilik” əsərində “düşünmək”,

“ehtiyatlı olmaq”, “diqqət etmək” mənalarında işlənmişdir: *tirildim bir ança barırmən sakın, negü kıldı dünya mana kör bakın/ mən bu dünyada bir müddət yaşadım, indi gedirəm, düşün, yaxşı bax, dünya mənə nə etdi, bax* (11; 70). Türkiyə Türkcəsində heç bir forma dəyişikliyinə uğramadan istifadə olunmaqdadır, lakin ifadə etdiyi mənə “düşünmək” deyil, “qorumaq”, “əsirgəmək”dir. Bu dildə “gözden sakınmaq” birləşməsi vardır ki, “bir şeyə həddindən artıq diqqət göstərmək”, “diqqətlə mühafizə etmək” mənalarını ifadə edir: *Gün gelir de gözündən sakındığın biri seni hiçe sayarsa, o zaman anlarsın beni*.

Unit. Müasir dövrümüzdə dəyişikliyə uğramadan və ya cüzi fonetik dəyişikliklərlə gəlib çatan feillərdən biri *unut* feilidir. “unutmaq”, “yaddan çıxarmaq” mənalarını ifadə edən feil abidədə 14 dəfə işlənmişdir: *unutmatın ötgürü yene adınağuka kingürü nomlayı birserler/ unutmayıb yaxşı anlayıb yenə başqalarına açıqlayaraq başa salsalar...* (7; 62) Göytürk yazısı abidələrində demək olar ki, bir neçə nümunələri hesaba almazsaq, demək olar ki, işlənməyib. Turfan abidələrindən III əlyazmada işlənib: *yırçı yanılmaz, bilgə unutmaz/ bələdçi yanılmaz, müdrük unutmaz* (8; 560). Uyğur yazılı abidələrinin istər nəzmlə, istərsə də nəslrlə yazılan nümunələrində *unut* feili müəyyən qədər işlənmişdir. Mani abidələrindən nəzmlə yazılan «Böyük ilahi» əsərində feili-sifət formasında işlənmişdir: *kəni tezin unutmışlarka körk təğşürüp/ Əsil köklərini unutmışlara görkəmini dəyişib...* (9; 117) Xuastuanift abidəsində feil 1 dəfə işlənmişdir: *Megigü tegri yirin unitu itdi, yaruk tegrilərdə atrılı/ əbədi tanrı yerini tamam unuttu, nurlu tanrılardan ayrıldı* (9; 140). Maytrisimit abidəsində *unit* feili 1 dəfə işlənmişdir: *Uz ödləşip, öd erigip unitıp saltımız/ Yaxşı məsləhətləşib, öyüd verib unudub saldıq* (9; 288). Xəqaniyyə türkcəsində yazılmış abidlərə nəzər saldıqda feilin həm *unit*, həm də “unut” şəklində işləndiyi ilə qarşılaşırıq. “Divanü lüğət-it-türk” əsərində *unit* feili ilə yanaşı, onun fonetik variantı “unut” da qeyd olunmuşdur: *ol sözün unittı/ o, sözünü unuttu* (3; 257). “Qutadqu bilik” əsərində *unit* feili ilə yanaşı feildən törəyən “unitğan” sifəti də 1 dəfə də olsa işlənmişdir: *bu nimet idisi unitır özin, munın şükri bilse evürmez yüzün/ bu nemət sahibi çox zaman özünü unudur, lakin nemət ondan üz çevirməz* (11; 43). Çağatay türkcəsi və Osmanlı türkcəsi ilə yazılan əsərlərdə artıq feilin “unut” şəklində işləndiyini müşahidə edirik. Azərbaycan, qırğız, türkmən, özbək dillərində və Türkiyə türkcəsində feil “unut” şəklində işlənir.

Uk. “anlamaq”, “bilmək”, “təbə olmaq” mənalarını ifadə edən bu feil abidədə 158 dəfə işlənmişdir. Həmçinin bu feildən düzələn “ukıt”, “ukun” feilləri də işlənmişdir: *yitinçüg ukmış/ dünyanı anlamış* (7; 69). Bilgə Xaqan abidəsində “təbə olmaq” mənasında “ukğalı” şəklində işlənmişdir: *təgdük yox üçün kisi balık(da maña) ukğalı kəlti/ şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə təbə olmağa gəldi* (8; 335). “Xuastuanift” abidəsində feilə bu şəkildə işlənmişdir: *t(e)ñrim kertü t(e)ñrig arıq nomug bilmetin ukmatın/ tanrım gerçək tanrıyı bilmədən, anlamdan...* (9; 143) Mani abidələri içərisində nəslrlə yazılan “Böyük ilahi” əsərində 1 dəfə işlənmişdir: *kutnıǵlu yol yıqakıǵ ol nomta eşidip ukar biz/ qurtuluş yolu istiqamətini o qanundan eşidib öyrənərik* (9; 114). Xəqaniyyə türkcəsində yazılmış əsərlərdə feilin *uk* variantı işlənmişdir. “Qutadqu bilik” əsərində feil *uk* şəklində az işlənsə də, bu feildən düzələn “anlayış” mənasını ifadə edən «ukuş» ismi kifayət qədər işlənmişdir: *Ukup kıldım emdi bu işlarni men, kerek erdi sen me munı ukxa sen/ bütün bu işləri mən indi bilərək etdim, çünki sən də bu hərəkətləri anlamağın lazımdı...* (11; 37) “Divanü lüğət-it-türk” əsərində belə qeyd olunmuşdur: *ər ışın ukdı/ adam işini anladı* (3; 220). Feil müasir Türkiyə türkcəsinin Anadolu şivələrində “anlamaq” mənası ilə birlikdə “planlaşdırmaq” mənasında istifadə edilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Atalay B. Abuşğa lüğəti və ya çağatay sözlüğü. Ankara- 1970, 452 s.
2. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish Languages. Oxford, At the Clarendon Press, 1972, 1048 p.
3. Əskər R. Mahmut Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”. 4 cildə. I cild. Bakı: Ozan, 2006, 515 s.
4. Əskər R. Mahmut Kaşğari. “Divanü lüğət-it-türk”. 4 cildə. III cild. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
5. Karamanlıoğlu A. Seyfi-Sərayi. Gülistan tercümesi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978, 404 s.
6. Kaya C. Uyğurca Altun Yaruk. Ankara: Beytepe, 1991, 199 s.
7. Ölmez M. Altun yaruk 3-cü kitab 5-ci bölüm. Ankara, Beytepe, 1991, 199 s.
8. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. I cild. Göytürk abidələri. I hissə, Bakı: Nurlan 2009, 568 s.
9. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. III cild. Qədim uyğur yazısı abidələri, I hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 664 s.
10. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. IV cild. Qədim uyğur yazısı abidələri, II hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 500 s.
11. <https://www.pdfdrive.com/kutadgu-bilig-dizini-e61054553.html>

Günəş Novruz qızı İltifatlı

“Altun Yaruk” abidəsində təfəkkür bildirən feillər

Xülasə

Türklərin tarixində əhəmiyyətli rol oynayan uyğurlar IX əsrin 40-cı ilində qırğızlar tərəfindən basqına uğramış və Turfan hövzəsində yerləşmişlər. Burada onlar buddizmi mənimsəyib yeni mədəniyyət dairəsinə daxil olmuşlar. Yeni inanc sistemi həm də ədəbiyyata yansımışdır. Bu dövrdə qələmə alınan əsərlər daha çox buddizmlə bağlı əsərlərin uyğur türkcəsinə tərcümə olunmasından ibarət olmuşdur. Bu tərcümə əsərlərin içərisində ən əhəmiyyətliələrindən biri “Altun Yaruk”dur. Dilçilik elmi üçün qədim türk dilinin öyrənilməsi baxımından bu abidənin fonetikasi, leksikası, morfolojiyası, sintaksisi böyük maraq doğurur.

Bu məqalədə abidədə işlənən təfəkkür bildirən feillərinin bir qismi leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: qədim uyğur dili, qədim uyğur ədəbiyyatı, buddizm, təfəkkür, təfəkkür bildirən feillər

Гюнеш Новруз кызы Ильтифатли

Глаголы, выражающие мышление в памятнике “Алтын Ярук”

Резюме

Уйгуры, сыгравшие важную роль в истории турок, были захвачены киргизами в 40-х годах 9 века и поселились в впадине Турфана. Здесь они приняли буддизм и вошли в новый культурный круг. Новая система убеждений также отражена в литературе. Работы, написанные в этот период, в основном состояли из переводов произведений, относящихся к буддизму, на уйгурский турецкий язык. Один из самых важных из этих переводов - Алтун Ярук. Фонетика, лексика, морфология и синтаксис этого письменного памятника представляют большой интерес для лингвистики с точки зрения изучения древнетюркского языка.

Ключевые слова: древний уйгурский язык, древняя уйгурская литература, созерцание, созерцательные глаголы

Gunesh Novruz gizi Iltifatli

The verbs expressing thinking in the “Altun Yaruk” monument

Summary

The Uyghurs, who played an important role in the history of the Turks, were invaded by the Kyrgyz in the 40's of the 9th century and settled in the Turpan basin. Here they accepted Buddhism and entered a new cultural circle. The new belief system is also reflected in the literature. The works written during this period consisted mainly of translating works related to Buddhism into Uyghur Turkish. One of the most important of these translations is “Altun Yaruk”. The phonetics, lexicon, morphology and syntax of this written monument are of great interest for linguistics in terms of studying the ancient Turkic language.

In this article, some of the contemplative verbs used in the monument are analyzed for their lexical-semantic features.

Key words: ancient Uyghur language, ancient Uyghur literature, contemplation, contemplative verbs